

ДЭФІНІЦЫЙНАЯ НАМІНАЦЫЯ У БЕЛАРУСКІХ РЭЕСТРАВЫХ СЛОЎНІКАХ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ

DEFINITION NOMINATION IN BELARUSIAN REGISTER DICTIONARIES OF LINGUISTIC TERMS

Д. В. Дзятко,

*кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык кафедры мовазнаўства*

*і лінгвадыдактыкі Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка*

Паступіў у рэдакцыю 18.10.21.

D. Dzyatko,

*PhD in Philology, Associate Professor,
Head of the Department of Linguistics and
Linguodidactics, Belarusian State Pedagogical
University named after Maxim Tank*

Received on 18.10.21.

Артыкул прысвечаны вывучэнню структурна-зместавых асаблівасцей дэфініцый у тэрміналагічных слоўніках па лінгвістыцы. Вылучаюцца і характарызуюцца поўныя і фрагментарныя дэфініцыі. Тэарэтычна абгрунтоўваецца тыпалогія намінатараў – ключавых фрагментаў дэфініцыі, з дапамогай якіх называюцца дэфініендумы. Даследуюцца экстенсіянальныя, квантытатыўныя, экстенсіянальна-квантытатыўныя, класіфікацыйныя, працэсуальныя і фармальныя намінатары. Аб'ектам вывучэння з'яўляюцца тэрмінаграфічныя выданні (аўтаномныя і інкарпараваныя), укладзеныя ў перыяд з 1967 г. да 1984 г. і апублікаваныя як у Беларусі, так і за яе межамі. Агульная колькасць прааналізаваных слоўнікавых артыкулаў – 4551. Метады даследавання – апісальны метад сінхроннага аналізу, параўнальна-супастаўляльны метад і асобныя прыёмы кампанентнага аналізу.

Ключавыя словы: беларуская лексікаграфія, тэрмінаграфія, тэрміналагічны слоўнік, гісторыя тэрмінаграфіі, слоўнік-рээстр, слоўнікавы артыкул, структура слоўніка, дэфініцыя, намінатар.

The article is devoted to studying the structural-content features of definitions in terminological dictionaries in linguistics. It singles out and characterizes full and fragmentary definitions. It theoretically substantiates the typology of nominators – key fragments of a definitions which name the definiendums. The paper studies extensional, quantitative, extensional-quantitative, classification, procession and formal nominators. The object of study is presented with terminographic editions (autonomous and incorporated) compiled during the period from 1967 to 1984 and published both in Belarus and abroad. The total number of the analyzed dictionary articles is 4551. The methods of research are descriptive method of synchronic analysis, comparative and contrastive method and separate techniques of component analysis.

Keywords: Belarusian lexicography, terminography, terminological dictionary, history of terminography, register dictionary, dictionary article, dictionary structure, definition, nominator.

Рээстравыя слоўнікі ў беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі дастаткова рэдкія, паколькі іх стварэнне абумоўлена, як правіла, спецыфічнымі навукова-праектыўнымі або навукова-навігацыйнымі мэтамі.

Характэрнай асаблівасцю такіх слоўнікаў з'яўляецца прынцыповая адсутнасць зон, у якіх апісваюцца (тлумачацца, перакладаюцца) рээстравыя тэрміны. Аднак мікраструктура пэўнай часткі слоўнікавых артыкулаў у асобных рээстравых слоўніках мае рудыментарныя семантызацыйныя фрагменты або нават паўнаwartасныя дэфініцыі. Так, напрыклад, у [СМПА-1984] 180 слоўнікавых артыкулаў (17,4% ад агульнай іх колькасці) утрымліваюць зону семантызацыі.

Мэта гэтага даследавання – на матэрыяле рээстравай лінгвістычнай тэрмінаграфіі вывучыць спосабы канструявання дэфініцый і распрацаваць фрагмент іх структурна-функцыянальнай тыпалогіі.

Паколькі дэфініцыі ў рээстравых слоўніках *a priori* не прадугледжваюцца і, відаць, разглядаюцца ўкладальнікамі як факультатыўна-сітуацыйныя кампаненты, то і жорсткія патрабаванні да іх афармлення адсутнічаюць. Гэта прыводзіць да магчымасці вылучэння двух тыпаў дэфініцый – поўных і фрагментарных.

Поўныя дэфініцыі (121 выпадак, або 67,2 % ад агульнай колькасці слоўнікавых артыкулаў з зонай семантызацыі) па сваім структурна-зместавым напаўненні ў асноўных рысах супадаюць з азначэннямі ў тлумачальных тэрміналагічных слоўніках.

Фрагментарныя дэфініцыі (лац. *fragmentum* 'урывак, кавалак') (59 выпадкаў, або 32,8 %) з'яўляюцца своеасаблівымі азначэннямі-арыенцірамі, прызначанымі для інфармавання карыстальніка пра семантыку рээстравай адзінкі толькі ў найбольш агульных рысах:

АДСТРАТ, разнавіднасць двухмоўя [СМПА-1984];

параўн: АДСТРАТ <...> – мова прышлага ці суседняга народа, якая аказала ўплыў на мову карэнных жыхароў і захавалася побач з ёю [СЛТ-1990];

РОД, граматычная катэгорыя [СМПА-1984];

параўн.: РОД – лексіка-граматычная, сінтаксічна незалежная катэгорыя назоўнікаў, якая праяўляецца ў канкрэтных значэннях мужчынскага, жаночага і ніякага роду, адна з галоўных адзнак прадметнасці [СЛТ-1990].

Зразумела, што скарачэнне «цела» дэфініцыі нярэдка з'яўляецца прычынай самых розных фактычных лакун, памылак і недакладнасцей. Так, у [СМПА-1984] *беларусістыка* характарызуецца як «навука аб беларускай мове», замест больш карэктнага «беларуская філалогія» [СЛТ-1990]; *гласематыка* вызначаецца як «агульналінгвістычная тэорыя» замест, напрыклад, «плынь у сучасным заходнім мовазнаўстве, якая сцвярджае, што ў мове рэальнымі адзінкамі з'яўляюцца элементы суадносін паміж гукамі і пісьмовымі знакамі, а не самі гукі і пісьмовыя знакі» [Юрэвіч]; *плеаназм* – гэта «зварот мовы», хоць у лінгвістыцы агульнапрынята называць плеаназмам «выраз, у якім выкарыстоўваюцца блізказначныя, а таму лішнія словы» [СЛТ-1990]; *тайнымі мовамі* называюцца «дыялекты сацыяльных груп», параун.: «штучна створаныя мовы (жаргоны) якіх-небудзь адасобленых па сацыяльнаму, прафесіянальнаму ці іншаму прызнаку груп людзей, вядомыя толькі дадзенаму замкнёнаму кругу» [Юрэвіч]; *супін* акрэсліваецца як «аддзеяслоўнае ўтварэнне», у той час як гэта «нязменная форма дзеяслова, блізкая да інфінітыва, якая ўжывалася ва ўсходнеславянскай мове пры дзеясловах руху і ўказвала на мэту, намер руху» [СЛТ-1990] і інш.

Класічная дэфініцыя, як паказваюць нашы даследаванні, складаецца з некалькіх кампанентаў. Ядзернымі кампанентамі дэфініцыі з'яўляюцца **намінатар** і **характарызатар**.

Намінатар – ключавы фрагмент дэфініцыі, з дапамогай якога называецца дэфініendum.

Як правіла, намінатары могуць выражацца:

- адзіночнымі субстантывамі:
карэляцыя гўкаў – [сувязь]¹, якая вызначае залежнасць дзвюх і больш адзінак мовы <...>;
маіюскулы – [літары], якія маюць вялікі абрыс <...> і інш. [СМПА-1984];
- шэрагам субстантываў:
прастамоўе – [словы], [выразы] з стылістычным зніжэннем, якія не ўваходзяць у літаратурную мову <...>;
прафесіяналізмы – [словы] або [выразы] той ці іншай прафесіянальнай групы <...> і інш. [СМПА-1984];
- словазлучэннямі і разнастайнымі спалучэннямі слоў:
дыстрыбўцыя – [сукупнасць пазіцый], якія можа займаць моўная адзінка адносна іншых моўных адзінак у моўным патоку <...>;
кантамінацыя – [узаемадзеянне моўных адзінак], у выніку якога ўзнікае моўная адзінка <...> і інш. [СМПА-1984];

- шэрагам субстантываў, словазлучэнняў і разнастайных спалучэнняў слоў:

лэксіка – [слоўнікавы склад мовы], [сукупнасць яе слоў] <...>;

празаізмы – словы, звароты і тыпы словазлучэнняў, характэрныя для мовы дзелавой, навуковай і г. д. <...> і інш. [СМПА-1984].

Прыём намінавання намінатараў выкарыстоўваецца пераважна з інфармацыйна-дыдактычнымі мэтамі. У такім выпадку намінатары фактычна з'яўляюцца аднароднымі і выконваюць узаемадапаўняльную функцыю. З аднаго боку, гэта дазваляе больш даступна патлумачыць значэнне лемы, паколькі дэфініцыя разгортваецца адразу ў некалькіх напрамках, але з другога – аднародныя намінатары абцяжарваюць зону семантызацыі і ўскосна паказваюць, што прапанаваная дэфініцыя не з'яўляецца ідэальнай, паколькі мае патрэбу ў частковым дубліраванні іншымі моўнымі сродкамі.

У адпаведнасці з фармальна-семантычнымі асаблівасцямі ў рэестравых слоўніках можна вылучыць 7 тыпаў намінатараў: **экстэнсіянальныя**, **квантытатыўныя**, **экстэнсіянальна-квантытатыўныя**, **класіфікацыйныя**, **працэсуальныя**, **фармальныя**, **лакунарныя**.

Экстэнсіянальныя намінатары (лац. *extentio* 'працягласць, прастора, пашырэнне') – вызначаюць дэфініendum як экспліцытны навуковы аб'ект (тэрмін) vs. шэраг аб'ектаў, здольных іменавацца дадзенай моўнай адзінкай. З дапамогай экстэнсіянальных намінатараў акрэсліваюцца тэрміны як з дэнататыўным, так і з сігніфікатыўным значэннем:

- *вўсная мова* – [форма існавання мовы, супрацьпастаўленая пісьмовай мове] <...>;
- *граматыка фармальная* – [тэорыя], якая вывучае спосабы апісання заканамернасцей будовы <...>;
- *дэскрыпцыя* – [моўная канструкцыя], якая замяняе ўласнае ці агульнае імя прадмета <...>;
- *знакавая тэорыя мовы* – [канцэпцыя], якая разглядае мову як адну са знакавых сістэм <...>;
- *морф* – [мінімальна значымая частка словаформы] <...>;
- *семіётыка* – [агульная тэорыя знакаў і знакавых сістэм] <...>;
- *склад* – [мінімальна адзінка моўнага патоку] <...> і інш. [СМПА-1984].

Такія экстэнсіянальныя намінатары з'яўляюцца найбольш тыповай формай і своеасаблівым «залатым стандартам» у тэрмінаграфіі.

Квантытатыўныя намінатары (лац. *quantitas* 'колькасць') вызначаюць дэфініendum як асобную адзінку ў шэрагу іншых або

¹ Тут і далей прамыя дужкі з перакладзінкай («» і «») служаць для вылучэння межаў зон інфармацыі ў структуры слоўнікавага артыкула, а таксама для засяроджвання увагі на пэўных элементах слоўніка.

імпліцытнае спалучэнне, агульную колькасць, суму аб'ектаў:

- *гіпатаксіс* – [адна з форм сінтаксічнай сувязі] <...>;
- *глаголіца* – [адна з дзвюх старажытных славянскіх азбук] <...>;
- *кірыліца* – [адна з дзвюх старажытных славянскіх азбук] <...>;
- *ускосьнае маўленне* – [адзін са спосабаў перадачы вуснай мовы] <...> [СМПА-1984].

Квантытатыўныя намінатары ў многіх выпадках з'яўляюцца апраўданымі, паколькі (пры ўмове паслядоўнага ўвядзення ў слоўнік) садзейнічаюць тыпалагічнаму апісанню пэўнага класа суадносных тэрмінаў. Так, паняцці *глаголіца* і *кірыліца* ў сукупнасці ўтвараюць паняцце *славянскія азбукі*.

Відавочна, што суадносныя паняцці павінны дэфініравацца з дапамогай суадносных намінараў. Як ужо адзначалася, у [СМПА-1984] *гіпатаксіс* вызначаецца як «адна з форм сінтаксічнай сувязі». У той жа час дэфініцыя *паратаксіса* атрымлівае не квантытатыўны, а экстэнсіянальны намінатар – «сінтаксічная сувязь аб'яднання граматычных элементаў».

Экстэнсіянальна-квантытатыўныя намінатары вызначаюць дэфініendum як экспліцытнае спалучэнне, агульную колькасць, суму аб'ектаў (напрыклад, *літара як сукупнасць...*):

- *азбука* – 1) [сукупнасць літар у тым ці іншым пісьме] <...>;
- *брайлеўскае пісьмо* – [сістэма выпуклага пісьма для сляпых] <...>;
- *гаворка* – [сукупнасць дыялектаў], аб'яднаных агульнымі прыкметамі <...>;
- *графіка* – [сукупнасць усіх сродкаў дадзенай пісьменнасці] <...>;
- *дыстрыбуцыя* – [сукупнасць пазіцый], якія можа займаць моўная адзінка адносна іншых моўных адзінак у моўным патоку <...>;
- *ідыялэкт* – [сукупнасць асаблівасцей], якая характарызуе мову асобных індывідуумаў <...>;
- *інтанацыя* – [сукупнасць гукавых сродкаў мовы] <...>;
- *парадыгма* – [сістэма форм аднаго слова] <...>;
- *сям'я моў* – [сукупнасць генетычна родных моў] <...> і інш. [СМПА-1984].

Класіфікацыйныя намінатары (лац. *classis* 'разрад' + *facere* 'рабіць') вызначаюць дэфініendum праз акрэсленне яго месца ў сістэме суадносных навуковых аб'ектаў:

- *аналітычныя мовы* – [тып моў], у якіх граматычныя значэнні выражаюцца не формамі слоў, а службовымі словамі, інтанацыяй <...>;
- *арамейскае пісьмо* – [від кансанантнага пісьма], якое ўзнікла ў пачатку I тысячагоддзя <...>;

- *знешняя лінгвістыка, экстралінгвістыка* – [галіна мовазнаўства], што вывучае сукупнасць этнічных, гіст., сац., геагр. і інш. фактараў, звязаных з развіццём мовы <...>;
- *індаеўрапейская* – [раздзел параўнальна-гістарычнага мовазнаўства], які вывучае індаеўрап. мовы <...>;
- *інкарпаратыўныя мовы, полісінтэтычныя мовы* – [разнавіднасць моў], у якіх усе граматычныя значэнні перадаюцца ў саставе слова паслядоўнасцю марфем <...>;
- *коранеізаляцыйныя мовы* – <...> 2) [разнавіднасць аморфных моў] <...>;
- *структурная лінгвістыка* – [кірунак у мовазнаўстве 20 ст.] <...>;
- *унутраная лінгвістыка* – [галіна мовазнаўства], што вывучае ўласна мову <...> і інш. [СМПА-1984].

Працэсуальныя намінатары (лац. *processus* 'працяканне') вызначаюць дэфініendum як дзеянне, працэс (выражаюцца з дапамогай аддзяяслоўных субстантываў):

- *адвербілізацыя* – [пераход у прыслоўі інш. часцін мовы] <...>;
- *алітэрацыя* – [паўтарэнне аднародных зычных] <...>;
- *гаплалогія* – [выпадзенне ў слове аднаго з двух складоў], якія стаяць побач <...>;
- *значэнне слова* – [адлюстраванне ў слове той ці іншай з'явы рэчаіснасці] <...>;
- *кантэмінацыя* – [узаемадзеянне моўных адзінак] <...>;
- *лабіялізацыя гукаў* – [вымаўленне гукаў з акругленнем выцягнутых уперад губ] <...>;
- *рэдуплікацыя* – [поўны або частковы паўтор асновы ці слова як спосаб утварэння слоў] <...>;
- *словазмяненне* – [утварэнне граматычных форм аднаго і таго ж слова] <...>;
- *спектраграфія* – [апісанне гукаў мовы на аснове раскладання іх на кампаненты] <...>;
- *стратыфікацыя моў* – [класіфікацыя вынікаў узаемадзеяння моў пасля міграцыі, каланізацыі] <...>;
- *транслітарцыя* – [перадача тэксту], напісанага адным алфавітам, сродкамі інш. алфавіта <...> і інш. [СМПА-1984].

Фармальныя намінатары (лац. *formalis* 'звязаны з формай') не вызначаюць непасрэдна дэфініendum, а раскрываюць яго значэнне праз апісанне формы рэестравай адзінкі.

Напрыклад, у беларускай лінгвістыцы тэрмін *аргатызмы* звычайна вызначаецца як 'словы з якога-небудзь арго, якія выкарыстоўваюцца ў літаратурнай мове са стылістычнай мэтай' [СЛТ-1990], аднак у [СМПА-1984] прапанаецца дэфініцыя «агульныя назвы слоў і выразаў, характэрных для розных арго» г. зн., што гаворка ідзе не пра паняцце, якое мае адпаведны дэнатат (словы), а пра яго фармальнае выражэнне (*агульныя назвы слоў і выразаў*).

Увогуле фармальныя намінатары дастаткова рэдкія ў тэрмінаграфіі, паколькі ў большасці выпадкаў ступень ужывальнасці лексічных адзінак аписваецца з дапамогай адпаведных стылістычных памет, а не за кошт спецыфічных дэфініцый.

У некаторых дэфініцыях намінатар матэрыяльна не выражаны, а яго гіпатэтычная рэканструкцыя ўскладняецца адсутнасцю адпаведнай інфармацыі ў дэфініендуме і залежыць ад навуковай інтуіцыі або кампетэнтнасці карыстальніка слоўніка. У такой сітуацыі ёсць падставы гаварыць пра **лакунарны намінатар**:

агамічны алфавіт – [*сукупнасць графічных сродкаў]¹, выкарыстоўваюцца кельтамі і піктамі на Брытанскіх астравах [СМПА-1984].

Відавочна, што для таго, каб рэканструяваць магчымыя лакунарныя намінатары ў дэфініцыях, патрэбны дадатковыя інтэлектуальныя намаганні, таму падобныя намінатары з'яўляюцца тэрмінаграфічна немэтазгоднымі, паколькі яны толькі часткова выконваюць функцыю тлумачэння значэння тэрміна.

Значная колькасць дэфініцый (каля 60 %) у рээстравых тэрміналагічных слоўнікаў складаецца толькі з аднаго кампанента – намінатара. Гэта ў цэлым адпавядае спецыфіцы і прызначэнню слоўнікаў-рээстраў. Увядзенне характарызатараў у склад дэфініцыі змяншае яе намінатыўнасць і з пункту гледжання мікраструктуры набліжае слоўнікі-рээстры да слоўнікаў тлумачальнага тыпу.

Крыніцы даследавання

СЛТ-1990 – Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / склад.: П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк ; пад. рэд. М. В. Бірылы, П. У. Сцяцко. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 221 с.

СМПА-1984 – Слоўнік «Мовазнаўства»: для 2-га выдання «Беларускай Савецкай Энцыклапедыі» : праект для абмеркавання / Беларус. Савец. Энцыкл. імя П. Броўкі ; адк. за вып. В. С. Семенякоў. – Мінск : Беларус. Савец. Энцыкл. імя П. Броўкі, 1984. – 52 с.

Юрэвіч – Юрэвіч, А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / А. Л. Юрэвіч. – Мінск : Выд-ва Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесіянальнай адукацыі БССР, 1962. – 246 с.

¹ Астэрыскам (« * ») абазначаецца рэканструяваная частка слоўнікавага артыкула.